

Per una comprensió històrica de les activitats aquàtiques: una mirada educativa

Gil Pla i Campàs

Universitat de Vic

RESUM

Una atenta observació de les activitats aquàtiques de caire educatiu mostra que aquestes pràctiques es fonamenten, principalment, en constructes que no són propis de la pedagogia, ans provenen de l'antropologia i/o de les cultures establertes a l'entorn de l'aigua. Així, el present article es pregunta pels sentits que acompanyen aquests imaginaris que sorgeixen de la relació que s'estableix entre l'home i el medi aquàtic. Per a fer-ho, s'utilitza el recurs hermenèutic de comprendre quines han estat les pràctiques aquàtiques que han anat sorgint al llarg de la història, ja que la idea principal del treball sosté que l'activitat educativa en el medi aquàtic s'ha construït a partir dels imaginaris culturals, sorgits de les mateixes pràctiques aquàtiques que l'han precedit.

PARAULES CLAU: història de la cultura, història de l'esport, activitats aquàtiques, pedagogia de l'esport.

ABSTRACT

An attentive observation of the educational aquatic activities show that these practices are based, basically, on constructs not deriving from the pedagogy but from the anthropology and/or the cultures established around water. Thus, the present article looks into the senses that are associated with these imaginaries that evolve from the relationship established between man and the aquatic media. In order to do that, the hermeneutic approach is used to understand what aquatic practices have been emerging through history, given that the principal idea upheld by this work is that the educational activity in the aquatic media has been shaped from the cultural imaginaries that have come up from the same aquatic practices preceding them.

I. Introducció

El present article neix amb la voluntat d'aproximar-nos a les raons dels plantejaments que predominen actualment en les activitats aquàtiques, i comprendre, d'aquesta manera, com aquests condicionen la pràctica educativa en el medi aquàtic. Així, l'anàlisi dels plantejaments metodològics que s'observen en les activitats aquàtiques ens fa pensar que el món de l'educació aquàtica entén l'aprenentatge dels estils de natació, per exemple, com una activitat i un fi educatiu en si mateix, més enllà del potencial pedagògic que presenta.

Així doncs, podem preguntar-nos per què s'ha arribat a adjectivar una activitat purament esportiva com són els estils de natació amb el qualificatiu de *educatiu*? Per què no es poden plantejar accions educatives entorn del medi aquàtic des de l'experiència aquàtica, sense involucrar-hi l'estricta aprenentatge de les tècniques natatòries? Per què hi ha la necessitat de construir una activitat educativa en el medi aquàtic des de l'enfocament merament esportiu? Realment, aquest plantejament resol les necessitats del procés educatiu global que es pretén, avui en dia, en l'educació física?

Considerem, doncs, que podem respondre part d'aquest conglomerat de preguntes fent una anàlisi i una comprensió de les orientacions que han guiat les relacions humanes amb l'aigua des del passat fins al present. Així, amb la perspectiva històrica de les necessitats creades al voltant de l'aigua i que sorgeixen de les diferents civilitzacions occidentals que s'han vinculat amb aquest medi, podrem entendre part de les raons dels plantejaments educatius que es donen a les activitats aquàtiques actualment. Pràctiques que, sens dubte, són una evolució de les activitats aquàtiques impulsades al llarg de la història.

En aquest sentit, ens agradaria remarcar que la comprensió de les diferents finalitats que apareixen al llarg del temps ens serveix per entendre i significar la història que l'home i la dona han construït al seu voltant. D'aquesta manera, l'estudi que plantejem a continuació entén les finalitats¹ com uns imaginaris construïts des del mite i la simbologia de l'aigua i que han esdevingut activitats pròpies de la societat en relació amb aquest medi. Així, el que ens disposem a estudiar

1. Podríem entendre les finalitats de les activitats aquàtiques de diferents maneres que, alhora, dependrien del punt de vista amb el qual enfoquéssim la interpretació. El significat que nosaltres conferim a la finalitat és el que neix de l'entorn que mou l'acció; o sigui, pensem en les finalitats com el sentit i el caràcter que guien l'activitat. Ara bé, també podríem interpretar les finalitats des de l'acció mateixa; per tant, entendríem la finalitat com l'essència del fenomen. En aquesta segona postura ens trobem que la finalitat educativa tan sols apareixeria des de l'acció mateixa, des de l'individu mateix, però com que aquest estudi està dirigit als educadors que reflexionen sobre la seva pràctica pedagògica, pensem que és necessari entendre les finalitats des de la primera interpretació.

és com la finalitat educativa de les activitats aquàtiques neix dels imaginaris construïts entorn del vincle entre home i aigua. Per tant, la proposta que es fa en aquest article és la de comprendre quins imaginaris han precedit la construcció de la finalitat educativa en el medi aquàtic, per a la qual cosa necessitem conèixer la simbologia que ha potenciat les finalitats i el procés històric que ha possibilitat l'assentament dels diferents imaginaris.

Abans de continuar amb l'article, considerem necessari conèixer quines finalitats es donen en les activitats aquàtiques. D'acord amb Moreno i Gutiérrez (1998), es poden diferenciar set *àmbits d'aplicació*, idea que l'utilitzarem com a sinònim de *finalitats*. Per als autors citats, aquests àmbits són: l'àmbit educatiu, l'utilitari, el de manteniment-entrenament, el de salut, el terapèutic, el recreatiu i l'esportiu. Des de l'article considerem que hi ha cinc grans àmbits d'aplicació que ens permeten entendre les finalitats educatives de les activitats aquàtiques i que són aquells sobre els quals basarem l'estudi. Aquests àmbits seran: *l'utilitari* —nascut de la necessitat de sobreviure a l'aigua—, *l'higiénic* —que engloba aquells objectius de l'àmbit terapèutic, de la salut i del manteniment-entrenament als quals es refereixen Moreno i Gutiérrez—, *el recreatiu, el competitiu* —que associaríem a l'esportiu— i *l'educatiu* —que serà l'eix fonamental.

Conegudes les finalitats de les activitats aquàtiques, cal afegir en aquesta introducció que assajar una història de les activitats aquàtiques des de l'empremta de les finalitats ens ha fet prendre esment d'aquells moments històrics que destaquen de manera clara la presència de les dites finalitats. Sense que això impliqui, però, negar la seva existència o, fins i tot, la persistència en altres moments de la història.² Precisament per aquest motiu, hem utilitzat per a la narració d'aquesta petita història un seguit de representacions visuals o escrites a manera d'emblemes de la seva època respectiva.³ És a dir, les diferents èpoques històriques són redactades a partir d'imatges de referència que tenen un caràcter simbòlic, en tant que intenten representar de manera breu i clara el moment

2. Des del nostre punt de vista, que en definitiva és el que condiona el present treball de comprensió, pensem en una història que no tanca etapes sinó que les reviu, de manera circular, en diferents moments. O sigui, quan plantejem la comprensió d'una finalitat, entendrem que aquesta no s'extingirà amb el final de la cultura que l'ha generat sinó que romandrà viva, o almenys latent, fins que una altra cultura hagi de respondre a les necessitats que la feren néixer i la incorpori en la seva societat. Per tant, la nostra perspectiva de la història no és la d'una successió cronològica de fets que comencen i acaben, sinó la d'una història on els fets deixen un pòsit, més o menys vital, que actuen en un vaivé que transporta el passat al present.

3. Recórrer a les imatges visuals o escrites respon al fet que són símbols. Al seu torn, la importància d'aquests rau en el fet que representen l'essència de les activitats que simbolitzen. O sigui, a través seu, podem reconstruir els sentits de les activitats que es vinculaven a l'aigua i així conèixer què feien entorn d'aquest medi i comprendre quin significat tenien en el context social.

històric en el qual s'inicia qualsevol de les diferents finalitats de les activitats aquàtiques.

De manera resumida, ens trobarem amb un primer capítol on veurem que la supervivència ha estat el primer vincle que la humanitat ha establert amb l'aigua, però que al mateix temps, ha estat un dels més importants. Seguidament, analitzarem les primeres grans civilitzacions i el seu impacte sobre les activitats aquàtiques, sobretot en les finalitats higièniques i d'oci. Continuarem per la fosca visió del cos en l'edat mitjana i la revitalització del Renaixement, la qual ja comença a insinuar una finalitat educativa en l'ús de l'aigua. I finalment, passant per la modernitat, on cal destacar el naixement de la funció competitiva i l'assentament de la visió higiènica en la finalitat educativa de les activitats aquàtiques, reflexionarem sobre els efectes que aquesta història ha tingut sobre el present i farem una proposta de futur.

2. De la supervivència a aprendre a nedar

L'aigua, sigui del mar, dels rius o bé dels llacs, és un dels elements essencials per a l'existència de la vida animal al nostre planeta. De fet, i com s'ha assenyalat repetidament, va ser en aquest medi on la vida es va desenvolupar per primera vegada en forma d'animals unicel·lulars. Per tant, no seria forassenyat afirmar que l'aigua es perfila com el medi primigeni de la vida. No és en va, doncs, i d'acord amb Eliade (1981), que en qualsevol religió les aigües són el fonament del món sencer com a *substància primordial* de la qual es neix o a la qual es torna per regressió o cataclisme.

Aquest fet ens serveix de referència per situar l'aigua com un element inevitablement present en totes les cultures. Bé sigui per raó de necessitat o per motius de proximitat, qualsevol cultura està en contacte amb l'aigua. Per tant, en la mesura que és un element imprescindible per a la supervivència de l'home i la dona i per al manteniment dels recursos que aquest fet ha generat, això és, necessari, sempre serà present en la seva activitat quotidiana. D'aquí que puguem afirmar que en primera instància tenim vincles marcats per la necessitat d'aigua. Un exemple d'aquesta vinculació el trobem en la tradició bíblica, on es mostra la seva importància com un element que pot determinar la prosperitat dels pobles. L'aigua conserva vives les plantes, permet la supervivència dels animals i de l'home; és per això, doncs, que segons la tradició bíblica «Jahvè es denomina a si mateix com a font de vida».

Al mateix temps, i com hem apuntat, l'aigua és un medi al qual l'home s'ha d'adaptar pel fet que els pobles han construït la seva civilització a les rodalies

dels espais aquàtics: mars, rius o llacs; quelcom que implica que li és del tot necessari poder-hi sobreviure en el sentit més estricte de la paraula. O sigui, fer amb èxit «l'entrada a l'aigua» constitueix, doncs, el primer i gran objectiu de les relacions dels pobles amb l'aigua. Justament serà d'acord amb aquesta finalitat que trobarem les primeres experiències en el si de les activitats aquàtiques, les quals se significaran, sobretot, a través d'aprendre a nedar i a surar a l'aigua.⁴

En aquest sentit, no ens ha de sobtar la presència d'aquests contactes que l'home mantenia amb l'aigua en el marc de les pintures rupestres, on se simbolitzaven aquells trets més essencials de la vida quotidiana. Un dels primers exemples que co-

FIGURA 1

4. No podem obviar aquí el fet que tota pràctica educativa s'inicia en el marc de la supervivència tant de l'individu com de l'espècie, tal com ens indiquen els estudis sobre les cultures antigues.

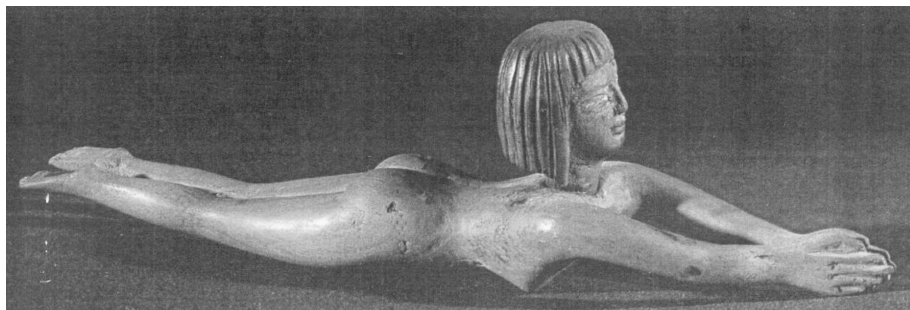

FIGURA 2

neixem sobre la relació existent entre l'home i l'aigua, el trobem en la representació pictòrica de la cova dels Nedadors, imatge que, tot i ser coneguda, reproduïm en la figura 1.

Aquesta fotografia de pintures rupestres de coves del desert del Líban és un exemple sensacional que mostra com, ja des de la prehistòria, aproximadament fa uns deu mil anys, l'home ha establert un vincle de supervivència amb l'aigua. Vincle que, com hem indicat, s'ha construït per la proximitat de l'home amb els espais aquàtics. Tant és així que podem observar com hi ha dibuixats uns individus que estan en posició de nedar, o sigui, uns nedadors, nom pel qual és coneguda aquesta cova.⁵ La importància d'aquestes pintures rau en el fet que es creu que els nedadors varen ser dibuixats per la necessitat de representar escenes vitals, ja fos amb una voluntat d'invocació o, simplement, d'escenificació de la vida; quelcom que ja ens indica com els nostres avantpassats *nedaven*, o, per no utilitzar una terminologia tan vinculada amb la tècnica d'estils, podem dir que estaven adaptats al medi aquàtic.

Ja posteriorment, també trobem noves imatges significatives de la relació que l'home ha establert amb l'aigua des de la proximitat amb les figures egípcies que representen nois i noies nedant, com ara la que mostrem en la figura 2, d'una nedadora tallada aproximadament al segle aC durant el regne nou de la dinastia XVIII egípcia, en la qual se'ns mostra una nedadora que sembla que té molta destresa en l'art de nedar. Aspecte que s'observa —a excep-

5. L'arqueòleg hongarès László Almásy, cap als anys trenta del segle passat, va descobrir la *cova dels Nedadors* del Líban, on hi ha aquestes pintures. La datació de les pintures, uns deu mil anys d'història, es basa en el fet que, si tenim en compte que el lloc on es troba la cova és actualment un desert, cal anar tan enrere en el temps com anys fa que no hi ha aigua a la zona. Podem trobar més informació sobre aquesta cova i imatges sobre la mateixa a: <<http://www.rosings.com/almasy.html>> i a <<http://www.showcaves.com>>.

ció de la posició cap— per la posició hidrodinàmica eficient i adaptada en la qual està tallada.

Així mateix trobem el cas de la cultura *manus* de Nova Guinea que estudià Margaret Mead, que, en temps més recents, ens mostra com els humans ens hem adaptat a l'aigua. Certament i tal com ens indica l'autora, per aquesta cultura, la necessitat de supervivència apareix de manera natural i se sustenta en la intenció de crear un vincle positiu amb l'entorn. Com bé explica aquesta antropòloga, situació que Legrand (1998, p. 23) descriu amb l'expressió «nedar com caminar»,⁶ l'infant s'acostuma de manera natural a l'aigua i en cap moment no apareix cap tipus de por envers l'aigua, que, per altra banda, és tan habitual en la nostra cultura. Amb això ens mostra com la cultura *manus* s'adapta a l'aigua com a principi de supervivència.

En aquest sentit, i com hem vist en els exemples, diríem que la supervivència és la primera de les finalitats que l'home ha establert en les activitats a l'aigua. I amb relació a això, cal tenir present que aquesta finalitat romandrà present i es manifestarà, en major o menor grau, sense desaparèixer en el conjunt d'activitats que l'home realitzarà al llarg de la història entorn de l'aigua.

Així, podríem dir que igual que els homes de la cova dels Nedadors, la nedadora egípcia o els *manus*, la resta de societats que al llarg de la història han estat vinculades a l'aigua hi han establert un primer lligam de supervivència. I si ens atenim al fet que tota relació de supervivència implica, per contraposició a aquesta, l'aparició de la mort, no hi ha dubte en l'afirmació que la supervivència a l'aigua arriba als humans com una activitat corporal difícil, digne dels herois clàssics. De fet, Hölderlin, a *L'arxipèlag*, utilitza la metàfora del nedador que «s'arrisca» i s'enfronta a les aigües per explicar-nos les dificultats per construir una nova Grècia:⁷

6. Els *manus* situen l'aprenentatge de nedar en un nivell de quotidianitat poc corrent actualment. Aquesta situació xoca frontalment amb el vincle que s'ha construït en la nostra societat, on aprendre a nedar no és quotidià. Aquesta comprensió, que se sustenta en el fet que la nostra societat porta els fills i les filles a les piscines, en el marc de cursos organitzats i amb professionals qualificats específicament, per a aprendre a nedar, situa aquest aprenentatge fora de la vida familiar i l'allunya del dia a dia, ja que es desenvolupa en entorns específics i inhabituals. És per tot això que el cas dels *manus* permet pensar en un aprenentatge de nedar i de l'aigua més natural i allunyat de l'enfocament d'excepcionalitat que l'organització d'activitats específiques d'aprenentatge pressuposa.

7. F. HÖLDERLIN, *L'arxipèlag: Elegies*, Barcelona, Quaderns Crema, 1999, p. 67-69, traducció de J. Llovet. Text original: «Aber du, unsterblich, wenn auch der Griechengesang schon / Dich nicht feiert, wie sonst, aus deinen Woogen, o Meergott! / Töne mir in die Seele noch oft, daß über den Wassern / Furchtlosregender Geist, dem Schwimmer gleich, inder Starken / Frischem Glürke sich üb' und die Göttersprache das Wechseln / Un das Werden versteh' und wenn die reißende Zeit mir / Zu gewaltig das Haupt ergreift und die Noth und das Irrsaal / Unter Sterblichen mir mein sterblich Leben erschüttert, / Laß der Stille mich in deiner Tiefe gedenken.»

Però tu, tanmateix, immortal, bé que els himnes dels grecs
no et celebren damunt de les teves onades, oh déu del mar,
ressona de nou al meu cor per tal com el meu esperit
s'arrisqui en les aigües divines, com un nedador, i s'exerciti
en la joia valenta dels forts i compregui la parla dels déus,
allò que canvia i el que s'esdevé; i si el temps, que arrabassa,
batzega el meu cap, si el foraviar-se i l'enorme misèria
dels éssers mortals sacsegen la meua existència mortal,
deixa'm que pensi llavors en la calma que hi ha als teus abismes!

Aquesta travessa èpica difícil i que es juga entre la vida i la mort simbolitza els obstacles de la vida, els obstacles als quals s'enfronta tota aquella persona que busca créixer. D'aquesta manera, l'aigua es converteix en un medi de traspàs que simbolitza el canvi, producte de la dificultat intrínseca del medi, ja que submergir-se a les aigües per sortir-ne de nou sense «quedar-hi dissolt» suposa passar per la «mort simbòlica» (Eliade, 1981; Chevalier i Gheerbrant, 1993) —això és, la dissolució del cos en el medi aquàtic—, la qual permet la regeneració, en definitiva, el canvi.

D'altres exemples que mostren aquesta vocació els trobem en els viatges d'Ulisses pels mars i la supervivència davant les sirenes, o la travessa de Lord Byron pel canal de l'Hellespont, la qual significava passar de l'època antiga del Pròxim Orient a l'època moderna de l'Europa que s'estava gestant —idea que Legrand (1998, p. 28) significa amb el concepte dels *herois nedadors*. En definitiva, l'aigua és igualment una barrera física, com a prova d'obstacles, i una «barrera mítica» (López *et al.*, 1998, p. 43) que transcendeix la realitat material del medi.

Per concloure aquest apartat, diríem que aquesta primera finalitat ha resistit al pas dels anys en convertir-se en el que s'anomena el *plantejament utilitari*. És a dir, la finalitat utilitària és aquella que pretén que la persona aprengui bàsicament a nedar; per tant, es referiria a l'aprenentatge d'un conjunt de tècniques que permeten el domini del medi a través de la mecanització de gestos encaminats a fixar una conducta motriu adaptada al medi. En aquest sentit, ens agradaria emfasitzar que el que inicialment és tan sols una activitat sorgida de les necessitats més elementals, es pot acabar convertint en una activitat amb una funció concreta. Així, la presa de consciència social sobre la necessitat de sobreviure a l'aigua va permetre un procés de simbolització que derivà en unes accions concretes i encaminades per resoldre aquesta necessitat inicial. El pas de la necessitat donada a l'acció intencional que la resol, passant per la simbolització implícita que promou la recerca de solucions, és el que li conferirà una utilitat real i que ajudarà, alhora, a instaurar aquesta utilitat en l'imaginari social. És

així com qualsevol funció de les activitats aquàtiques romandrà present en la societat.

3. De la higiene al plaer de l'aigua

Amb l'arribada de les grans cultures clàssiques, també apareixen noves finalitats en les possibilitats de mediació corporal amb l'aigua. D'aquesta manera, tot i que és molt probable que abans de les primeres grans civilitzacions ja existissin nous usos de l'aigua —com per exemple la higiene física—, amb l'aparició d'aquestes cultures s'estengueren amb força altres finalitats que augmentaven el ventall de possibilitats de relació fins al punt d'establir uns nous vincles que deixarien una clara influència posterior. La primera es refereix al traspàs de l'ús higiènic de l'aigua en el sentit físic, cap a una significació simbòlica d'aquesta.

D'acord amb aquesta transformació que manifesta una simbologia pròpia d'una aigua purificadora (Eliade, 1981; Chevalier i Gheerbrant, 1993; Biedermann, 1993; Pedneault, 2001), apareix la finalitat higiènica de caire espiritual. Podem observar aquesta idea amb exemples de manifestacions anteriors en la cultura grega tals com les simbologies pròpies de l'època bíblica i d'altres tradicions del món que parlen de diluvis, ja que com afirmen Chevalier i Gheerbrant (1993, p. 52), l'aigua significa «font de vida, medi de purificació i centre de regeneració». Partint d'això, ja en el primer poema escrit conegut, el text de Gilgamesh, hi ha una referència a l'aigua que ens fa pensar en la importància de la purificació espiritual que implica aquest medi. Aquest poema, escrit en antic babiloni i datat al voltant del 1800 aC, narra l'epopeia de Gilgamesh, governant d'Uruk de la primera dinastia (al voltant del 2600 aC), que realitza un llarg viatge a la recerca de la immortalitat, a la qual accedeix, entre altres qüestions, després d'haver escapat del diluvi (McCall, 1994).

Així, la purificació de l'esperit apareix per l'ús terapèutic de l'aigua en molts dels escrits mítics i religiosos que es presenten en forma de grans diluvis que glosen d'altres cultures tan importants com la cultura judeocristiana amb Noè, la cultura xinesa amb Nügua, la cultura egípcia amb Nun, o l'hinduisme amb Vishnú (Tuero del Prado, 2001). Sens dubte, el diluvi és un cataclisme natural no definitiu que permet el renaixement cap a noves formes. Aquest simbolisme ha arribat fins als nostres dies amb pràctiques com el baptisme —no només present en la cultura judeocristiana sinó també present a Amèrica—, que són definides per Eliade (1981, p. 207) com un signe «immemorial i ecumènic» de purificació i regeneració. A més, i aquest és un altre aspecte a considerar, l'aigua —sobretot el mar— atresorava en el món antic una connotació religiosa, de manera que fins i tot una bona traves-

sia marítima constituïa una presumpció d'innocència en gaudir de la confiança dels déus.⁸

Probablement, aquest ús purificador de l'aigua no difereix dels simbolismes als quals ens hem referit fins al moment ja que, com a element fonamental, i com a tal, ambivalent (Biedermann, 1993; Legrand, 1998), no hi ha dubte que neix de la dualitat vida/mort de l'aigua. En aquest sentit, amb els banys de la societat grega, i retornant al primer vincle de supervivència que l'home estableix amb l'aigua, se supera la simple necessitat de sobreviure-hi —tal com palesa la literatura homèrica—⁹ per convertir l'aigua en un espai dominat amb una finalitat higiènica de tipus corporal i espiritual.¹⁰ Tot i que el seu ús ja era força estès abans de l'aparició de les gimnàsiques (Ulmann, 1997, p. 16), els lluitadors de l'antiga Grècia, tal com descriu el mateix autor (1997, p. 10), després dels seus combats «saltaven a la frescor de la mar o d'una banyera» significat un medi aquàtic amb vocació curativa; finalitat que podem il·lustrar, per exemple, amb la figura 3, que reproduïx les termes romanes de Caracalla (212-216 dC).

Paral·lelament, l'aigua passa a introduir-se en la vida quotidiana en convertir-se en un referent d'oci: banyar-se ja no tindrà un sentit exclusivament higiènic o espiritual sinó que també serà font de plaer i de contacte amb els altres. És a dir, la finalitat recreativa —que entendrem com la recerca del plaer de manera intrínseca a l'activitat en el medi aquàtic mateix— es desenvolupa fortament a Roma ja que, en el seu particular context historicosocial, el plaer es converteix en una activitat amb sentit propi, és a dir, amb finalitat pròpia.

És important remarcar, i de la mateixa manera ha arribat als nostres dies, que qualsevol activitat recreativa de caràcter higiènic sempre comporta un objectiu se-

8. «Como el río para los sumerios, el mar es para los griegos una forma del más allá; para retornar de él es necesario el consentimiento de los dioses. Entre estas pruebas del mar una acusa más netamente los rasgos de una ordalía por inmersión. En el libro IV de sus Historias, Heródoto cuenta la historia de Fronimé, la Virgen prudente, calumniada por su madrastra y entregada por su padre a un mercader, llamado Temison, el Justiciero. Una vez en alta mar, el hombre ata a la muchacha con una cuerda, la arroja sobre las olas y la recoge viva: el mar ha dado su veredicto. Los contemporáneos de Solón compartían aún la creencia de que el mar, cuando no es turbado, es la justicia para todos. En el mismo contexto histórico y religioso es donde ha podido nacer y fortalecerse la convicción de que una buena travesía es una presunción de inocencia, tan seria que un griego del siglo V no duda en prevalerse de ella ante los jueces. Si el Anciano del Mar encarna la forma más grave y solemne de la justicia, es muy posiblemente porque asume en el mundo griego el papel de los dioses-río de Anatolia y Mesopotamia» (Marcel DETIENNE, *Los maestros de verdad en la Grecia arcaica*, Madrid, Taurus, 1981, p. 45-46).

9. Ulisses.

10. Aquest fet no deixa de ser coherent amb la perspectiva holística present en l'antropologia construïda del món clàssic, ja que, com sabem, en la seva visió del món, cos era esperit, i esperit, cos. I, si bé en la Grècia tardana se separaren les dues entitats, mai no deixaren de tenir estrets lligams, tal com es desprèn de les seves propostes pedagògiques.

FIGURA 3

cundari. Per exemple, les termes romanes, que suposen un punt d'evolució amb relació als banys grecs, es converteixen en un espai de recerca del plaer, però sense renunciar a l'objectiu de la cura i la salut.

Per consegüent, en certa mesura, tot plantejament recreatiu condueix a un segon nivell d'objectius que serà diferent segons l'àmbit en el qual se situï l'activitat. Així, la societat actual, la qual aglutina un ventall de finalitats molt ampli en les activitats aquàtiques, permet que la finalitat recreativa tingui múltiples objectius secundaris, com els esmentats de supervivència, d'higiene i també d'educació. Un cas molt clar s'observa en els balnearis, on, més enllà de l'activitat recreativa pròpia de les aigües termals, també hi són presents finalitats higièniques.

4. De l'oblit a la recuperació de l'aigua

Certament, l'època medieval posterior a Roma, suposa un parèntesi molt important en les activitats de l'home en relació amb l'aigua motivat per la forta influència del cristianisme sobre la societat. L'imaginari d'un cos pecaminós que era la presó de l'esperit humà i que, al mateix temps, era el mal de l'home suposa un revés molt important a la concepció que se'n tenia. Això va fer, doncs, que les úniques pràctiques corporals acceptades fossin les arts de la guerra dels cavallers, en-

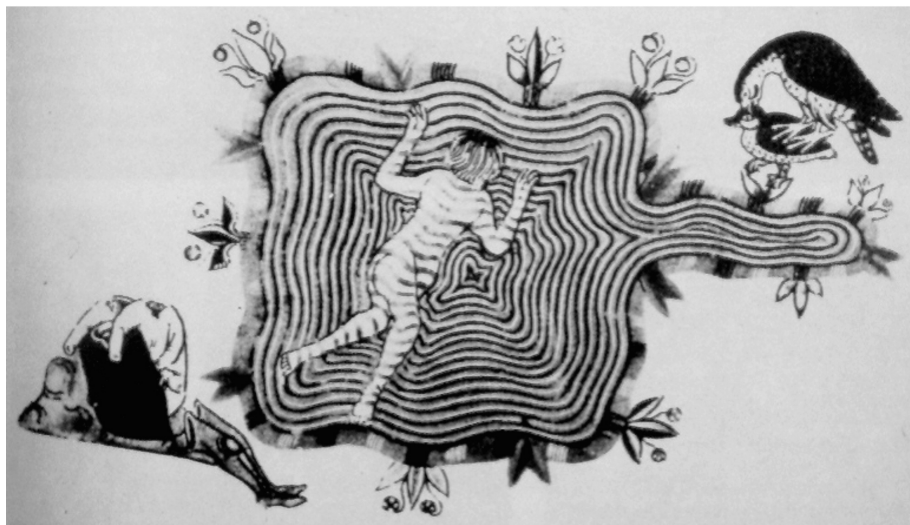

FIGURA 4

tre les quals nedar era una de les set habilitats principals. Ara bé, com que nedar amb l'armadura era una activitat complexa i, per tant, calia fer-ho sense, això és, despulat de la protecció del guerrer i amb el cos nu, aquesta habilitat ben aviat va caure en l'ostracisme en tant que la societat que la podia alimentar es tornava més conservadora.¹¹

És per això que les finalitats de l'aigua vinculades a tots els valors higiènics i de plaer motivats per les cultures grega i romana perderen tota la força i acabaren sent oblidades. D'alguna manera, per il·lustrar aquesta distància entre l'home i les activitats corporals, i més concretament les vinculades en el medi aquàtic, trobem en la figura 4 aquesta al·legoria d'una persona que es «perd» en el laberint de l'aigua; imatge per altra banda paradoxal, ja que el seu significat xoca de ple amb el vincle simbòlic —diluvi, baptisme— que el cristianisme havia construït amb l'aigua.

11. Respecte a aquesta idea força estesa ens agradaria fer una apreciació. Certament el context social i cultural d'aquella època mostra aquesta tendència quant a la concepció corporal. Ara bé, d'acord amb algunes imatges o gravats trobats per a la confecció d'aquest article que mostren una societat oberta a la higiene corporal, als banys col·lectius, volem mantenir les nostres reserves pel que fa a aquest plantejament. En aquest sentit, som del parer que probablement caldria una revisió més exhaustiva de la concepció que es tenia en l'època medieval sobre la higiene corporal i els banys, que seria motiu d'una altra recerca.

Malgrat això, però, tota l'activitat de l'home en relació amb l'aigua lligada a una finalitat utilitària es mantenia intacta. De fet, l'home continuava vivint a la vora dels rius i a la costa del mar; per tant, continuava tenint la necessitat de *saber nedar*, que, com ja hem comentat, és el mateix que dir *sobreviure a l'aigua*. És per això que podem destacar un manual escrit per l'alemany Nicolas Wynmann al final d'aquesta època, el 1538, *Colymbetes*, que exposa una aproximació metodològica a l'aprenentatge de nedar. O sigui, els objectius utilitaris, vinculats a la supervivència de l'home a l'aigua mantenien una total vigència, en detriment d'aquells de caràcter més higiènic o vinculats al món del plaer. Quelcom que, no cal dir-ho, en la mateixa època, no passava en la civilització àrab, la qual ha estat ben reconeguda per la seva admiració per l'aigua i la relació espiritual, emocional i física amb aquest medi.

Seguint amb aquesta idea utilitària de les activitats de l'home a l'aigua, que es mantenia viva a l'entorn de la idea de supervivència, en trobem un exemple interessant en l'obra de Comenius. Aquest teòleg, filòsof i pedagog (1592-1670) va

FIGURA 5

creure que només mitjançant l'educació els homes podien aconseguir una plena realització i una vida realment harmoniosa. Així, i expressant l'harmonia entre la naturalitat i la manera de ser dels homes, en la LXXXVIII lectura de l'obra *Orbis pictus*, ens explica com aquests es relacionen amb l'aigua. És interessant de destacar com Comenius, amb l'ús d'*imatges pedagògiques* i referint-se a aquella gent que neda o busseja, ja ens parla d'uns objectes fets amb cistelles de joncs inflades amb bufetes de bous, que, recolzades a sota la panxa i enrotllades amb una mena de cinturó, serveixen per «sacsejar lliurement», o sigui, nedar. Aquest artefacte els ajuda a alliberar els braços i les mans per poder-los agitar i així poder bussejar com els peixos (figura 5).¹²

Solent etiam tranare aquam
super *scirpeum fascem*, 1.
porro super inflatas
boum Vesicas, 2.
deinde libere jactatu
Manuum Pedumque, 3.
Tandem didicerunt
calcare aquam, 4.
immersi cingulo tenus,
et gestantes
Vestes super caput.
Urinator, 5.
etiam natare potest
sub aquâ, ut *Piscis*.

Vist com el vincle de supervivència amb l'aigua va romandre viu durant la desvirtuació de les propietats de l'aigua en l'època medieval, amb l'arribada de la Il·lustració al segle XVIII i les influències de les filosofies de la natura, l'aigua recuperarà la seva vessant higiènica. De fet, el filòsof i pedagog John Locke (1991, p. 12) ja ho exposa de manera clara: «No cal que parli aquí de nedar, quan el nen ja té l'edat d'aprendre'n i té algú que li'n pot ensenyar. És el que salva la vida de molts homes, i els romans ho creien tan necessari que ho consideraven de la mateixa categoria que les lletres, i era comú que la gent tingués per mal creat i bo per a no res aquell que no havia après ni de llegir ni de nedar: "Nec litteras didicit nec natatore". Però a més d'adquirir una habilitat que li pot fer servei en un cas de necessitat, els avantatges que té per a la salut banyar-se sovint amb aigua freda en la calor de l'estiu són tants que crec que no cal dir res per a fomentar-

12. Trobarem l'obra completa a <<http://www.grexlat.com/biblio/comenius/index.html>>.

ne el costum, sempre que es tingui precaució de no ficar-se mai a l'aigua quan s'ha fet un exercici que ha escalfat sang o ha accelerat el puls.»

No és la higiene, però, l'únic motor de les activitats aquàtiques que es revitalitza amb els nous temps que s'acostaven. Tot i que, amb els filantròpics del XVIII apareix una nova finalitat que estarà vinculada amb l'educació, que sembla intuir-se, ni que sigui lleugerament, en Locke, veurem com aquesta finalitat no mostra diferències significatives amb la finalitat higiènica corporal. És concretament Guts Muths qui en la seva *Gymnastik für Jugend* (1793) planteja la necessitat d'educar des del cos ja que l'esperit no pot fer res sense aquest, i de les activitats que hi planteja, hi ha una part significativa de la natació.

En aquesta direcció, d'acord amb aquest context social i cultural, no podem oblidar, però, que l'educació física que es gestava al segle XVIII era una educació molt lligada a la higiene corporal i que estava determinada per les influències de Plató, el cristianisme i, sobretot, per un dualisme cartesiana que diferenciava entre una ment que «pensant ens feia homes» i un cos que, a més de ser presó de l'ànima i generador de pecats, no gaudia d'un valor real. Per tant, podem afirmar que s'educava segons la necessitat de mantenir en bona salut i en un bon estat mecànic i funcional el cos. En definitiva, el plantejament educatiu sorgí de la higiene corporal i, per tant, considerem que el que pot diferenciar una cosa de l'altra és el context i els objectius que les motiva.

5. De l'assentament a l'expansió de l'ús de l'aigua

Fins aquest moment, hem vist com la cultura tendia a recuperar finalitats que ja existien i que havien quedat en desús. Serà en el tombant del segle XIX, però, que trobarem un salt qualitatiu en les activitats aquàtiques de l'home i una expansió social dels seus múltiples usos. Per una banda veiem com, a conseqüència de la Revolució Industrial, una petita part de la societat gaudeix d'un espai de temps lliure que podrà destinar a activitats d'oci. Així doncs, es recuperarà part de l'objectiu lúdic de les activitats aquàtiques. Per l'altra, veiem com, fruit de les noves aportacions en el camp de la medicina, es mantenen vius els objectius higiènics lligats a l'aigua, que assoleixen fins i tot dimensions morals.¹³ I finalment, es re-

13. Aquest és el cas de l'anglès Charles Kingsley (1819-1875), promotor del moviment Muscular Christianity, que a la seva novel·la *The Water-Babies* (1863) va contraposar els infants de l'aigua als infants de la terra. Es tracta de la història d'un petit infant (Tom) que es converteix, gràcies a les fades, en un infant d'aigua, això és, en un infant que fuig del món del mal que representa la terra i que troba un món ideal en l'element líquid. En diferents passatges d'aquesta obra —un clàssic de la literatura infantil— s'insisteix, sota la influència de l'evolucionisme, en la conveniència d'aprendre a nedar, alhora que

forcen tots aquells aspectes de caràcter educatiu que, si bé és cert que estan construïts sobre uns fonaments pedagògics excepcionals, no serà fins al segle xx que se solidificaran i es normalitzaran fent entrar de ple les activitats aquàtiques educatives en el sistema educatiu.¹⁴

Per il·lustrar aquest entorn trobem un fantàstic exemple en la fotografia de la figura 6, de principis de segle xx de l'Escola del Mar de Barcelona, en la qual s'observa una activitat educativa al costat del mar, entès aquest com un espai natural —amb un estret lligam amb les filosofies de la natura— i com un espai càlid i de seguretat.

Evidentment, ens hem de fer ressò que aquesta activitat educativa està condicionada per la visió mecànica i parcial de l'home de *La Mettrie*, encara que l'escola activa ja apostava per una visió de l'home més oberta i global. Així, tot i que el concepte *educació* ja integrava totes les dimensions del ser, no hi ha dubte que l'educació física continuava tenint com a teló de fons de les seves activitats una concepció higiènica nascuda de la visió dualista de l'home.

Simultàniament al progrés dels objectius educatius en les activitats aquàtiques, apareix també una nova finalitat. Aquesta és la que anomenarem la *finalitat*

es fa una exaltació de la higiene: «Voy a ser un pez, voy a nadar en el agua, tengo que estar limpio, tengo que estar limpio» (Ch. KINGSLEY, *Los niños del agua*, Barcelona, Obelisco, 2002, p. 43).

14. Josep Elias i Juncosa en la seva «Pedagogiaportiva», treball publicat a la revista *Quaderns d'Estudi* el gener de 1917, escriu, amb relació a l'educació esportiva de l'infant: «Al cinc anys ha de començar la seva vidaportiva, i quan ja sap córrer i saltar, cal ensenyar-li de caminar per l'aigua en tota forma. Per raons d'higiene, cal que aprengui de estimar i conèixer l'element que ocupa una extensió tan gran del nostre planeta i a valer-se amb els propis mitjans per moure's dins de l'aigua, puix més tard les dificultats creixen de mala manera. En poblacions marítimes la feina es trobarà simplificada, així com en els llocs on hi hagi un riu o llac; però si no es té a mà ni un petit estany natural o artificial, no serà difícil proveir l'escola d'una piscina que no necessitarà gran extensió. Aquesta piscina serà la base de l'ensenyança de la natació, un dels sports més complets per entrar en joc en absolut i d'una manera harmònica tots els muscles del cos, però, sobre tot, d'una utilitat gran, ja que pot dependre'n la nostra pròpia vida en més d'una ocasió. Explicada al noi la teoria del nedar i demostrats pràcticament els moviments necessaris per surar i moure's dins l'aigua, i previs uns quants exercicis en sec per evitar-li la molèstia d'una sorpresa desagradable, ha d'entrar a l'aigua al costat d'una persona entesa que li ofereixi prou confiança perquè ell, al seu torn, adquireixi la que ha de fer-li comprendre i dominar aquest sport. Una estona de pràctica diària, o almenys tres cops per setmana, li proporcionarà al mateix temps els beneficis d'ordre higiènic conseqüència del bany, que manté la nostra pell lliure d'impureses i els porus en llibertat de complir la llur transcendental funció; i això sol deuria decidir els mestres a no oblidar que els infants, ja des de pàrvuls, cal ensenyar-los a nedar, per no abandonar mai més la seva pràctica i convertir-la, als límits de la pubertat, en lluita sportiva, després d'haver passat pels infinits jocs i entrenaments susceptibles de practicar dintre l'aigua.» Aquest article s'ha reproduït a Carles SANTACANA [ed.], *La Mancomunitat de Catalunya i la política esportiva*, Barcelona, Generalitat de Catalunya i Consell Català de l'Esport, 2004, p. 28-29.

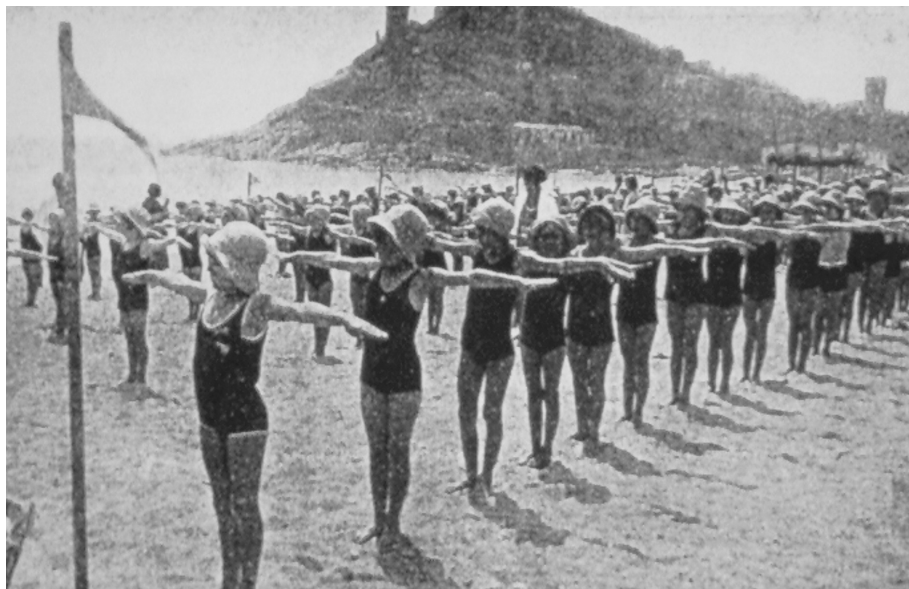

FIGURA 6

competitiva. La pràctica de la natació com a activitat esportiva, la qual neix de l'evolució de la funció utilitària de les activitats aquàtiques, es remunta a mitjan segle XIX, per convertir-se en un esport important, com ho demostra el fet que ja fou present en els primers Jocs Olímpics d'Atenes el 1896.

Com sabem, la finalitat competitiva de les activitats aquàtiques es caracteritza per buscar el major rendiment de l'activitat física. O sigui, nedar al més ràpidament possible es converteix en un fi en si mateix en la mesura que és una activitat en la qual hi ha possibilitats de superació, inicialment vers un mateix, però per extensió, vers algú altre. En aquest cas, podem observar en la figura 7 la imatge d'un nedador que realment mostra una destresa tècnica molt important en adoptar una posició de màxima eficiència de desplaçament respecte al medi aquàtic.

Tanmateix, no podem oblidar, però, que la natació no és l'única activitat de caràcter competitiu que avui dia l'home desenvolupa en el medi aquàtic. També trobem, per significar els esports més importants, el waterpolo, la natació sincronitzada, els salts de trampolí i el salvament i socorrisme. Així doncs, el ventall de possibilitats competitives davant del medi aquàtic és molt ampli i molt variat.

Ara bé, tot i aquesta referència a la finalitat competitiva de les activitats aquàtiques també sabem que l'esport és una activitat fonamental de l'educació física.

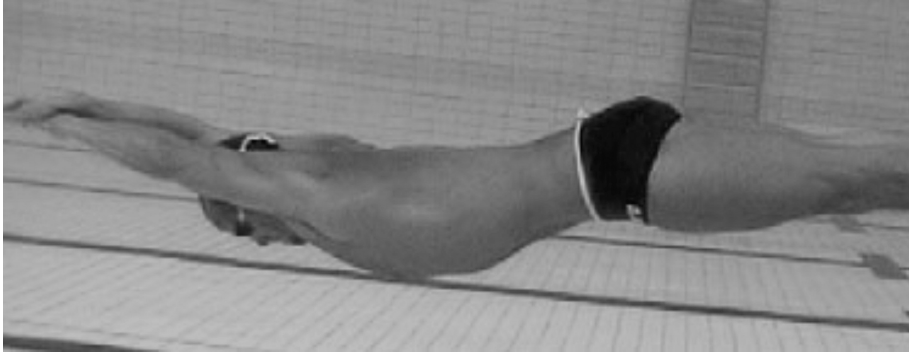

FIGURA 7

De fet, des del naixement dels *sports* com a activitat física amb un caire educatiu a mitjan segle XIX a la ciutat de Rugby, aquesta finalitat ha estat un dels pilars fonamentals que s'ha accentuat en les últimes dècades. En aquest sentit, podem esmentar el fet que el director de l'escola de Rugby, Thomas Arnold —fundador del mètode esportiu de l'educació física—, cregué oportú utilitzar l'esport com a mitjà per a eliminar l'excés d'energia dels nens en el context educatiu. Des d'aleshores fins ara, han passat molts anys, però el que sí que és cert és que aquesta idea serà fonamental per tornar a la nostra recerca i preguntar-nos cap a on van les finalitats de les pràctiques aquàtiques educatives.

6. A tall de síntesi sistemàtica

Efectivament, a partir de la comprensió que hem fet de la història, hem destacat cinc finalitats importants que han sostingut les activitats aquàtiques. Per ordre d'aparició, hem vist com inicialment apareix la finalitat utilitària, que és fruit de la relació de l'home amb el medi en tant que la supervivència és el primer que es planteja davant l'aigua. En un segon moment, s'integren, en les relacions de l'home amb l'aigua, tots aquells valors higiènics que, com hem vist, tenen dues vessants: una de salut espiritual i una altra de salut física. Amb les termes i els romans, apareix la tercera finalitat; aquesta és la corresponent a les possibilitats recreatives del medi. Al segle XVIII apareixen les primeres expressions de la finalitat educativa del medi aquàtic. I finalment, a la darreria del segle XIX ens trobem davant d'una finalitat emergent de qualsevol activitat corporal com és la finalitat competitiva, que no deixa de ser una evolució natural de la finalitat utilitària.

Amb aquest repàs històric podem observar com les diferents finalitats de les activitats que l'home ha desenvolupat en el medi aquàtic s'han construït de manera subjacent a la simbologia pròpia de l'aigua. I com a resultat d'això i de l'assentament cultural de les diferents finalitats, podem comprendre com les relacions que han vinculat l'home i l'aigua han traspassat el fet mateix i el motiu merament simbòlic per instaurar-se en forma d'imaginari col·lectiu. Per tant, d'acord amb aquesta comprensió de la circumstancialitat històrica, podem afirmar que qualsevol activitat aquàtica que aparegui posteriorment a l'emergència d'aquests imaginaris dependrà totalment d'aquesta. O sigui, i construint la idea de l'article, direm que la finalitat educativa de les activitats aquàtiques, que, com hem vist, és la finalitat més tardana, serà a càrrec dels imaginaris resultants de les finalitats que l'han precedit. És per aquesta raó que ens ha calgut fer una anàlisi històrica que reconstruís els esdeveniments significatius que donen sentit al perquè dels imaginaris que mostren el plantejament de les activitats aquàtiques educatives. El quadre següent en mostra les idees principals:

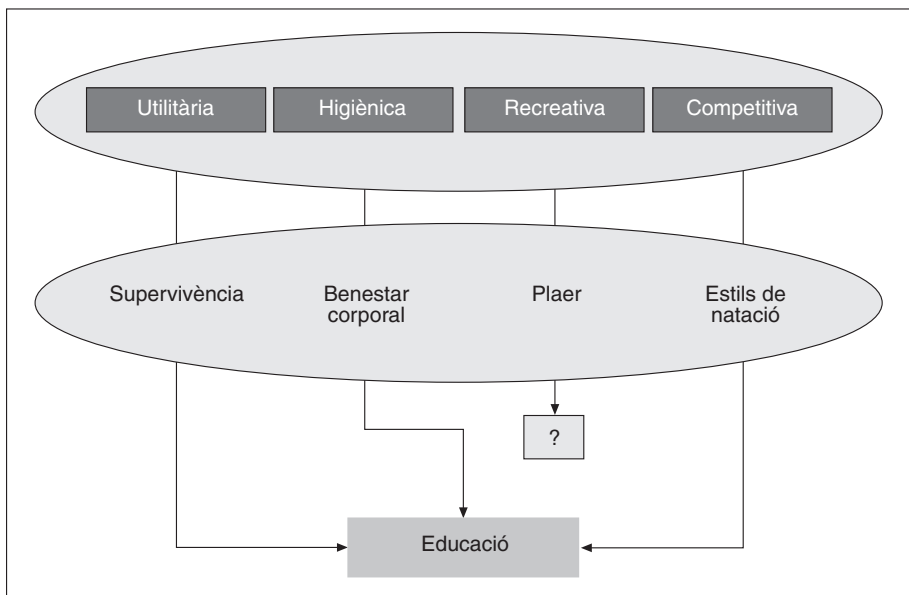

FIGURA 8

La primera influència, i la més important que sens dubte es detecta en les activitats aquàtiques, sigui en l'etapa educativa que sigui, i que es manifesta en les

mateixes persones que busquen aquesta finalitat, em refereixo sobretot a la comunitat parental, és la funció utilitària. Efectivament, nedar és un acte de supervivència en si mateix que *cal que tota persona conegui* i, per tant, educar a l'aigua en primer terme és aprendre a sobreviure-hi; qüestió que, com hem vist, es justifica en l'imaginari cultural que s'ha creat a l'entorn de l'aigua des de les albors de la relació de l'home i l'aigua. Certament, és important sobreviure a l'aigua, sempre que hi hagi la necessitat de fer-ho, però: nedar és una finalitat educativa en si mateixa? En cas afirmatiu, evidentment ja estem acomplint la finalitat. Ara bé, si entenem el fet de nedar com un aprenentatge processual, no seria millor «l'aprenentatge de l'aigua»,¹⁵ independentment de la supervivència al medi? Que potser un aprenentatge de l'aigua no és el primer, i imprescindible, pas cap a la supervivència? Podrà una persona aprendre a desplaçar-se amb facilitat a l'aigua sense abans entendre que la millor posició per fer-ho és l'horitzontal? Nosaltres pensem que no; per tant, en aquest sentit som del parer que cal redirigir les activitats cap a una direcció que potenciï la vivència del medi per sobre de l'aprenentatge productiu.

Per ordre cronològic, la següent finalitat que condiciona l'activitat educativa a l'aigua és la higiènica. Si ens referim a la finalitat higiènica espiritual, observarem com aquesta no és gens present en la majoria dels plantejaments educatius que s'observen a l'aigua. En aquest sentit, i atenent-nos al concepte de *educació global*, pensem que s'ha de potenciar una dimensió espiritual en l'educació i, per tant, l'aigua —com a medi amb un imaginari simbòlic molt potent— pot ser un bon medi per fer-ho. Sabem, però, les dificultats que això pot generar en l'acte pedagògic de l'educador aquàtic i per tant entenem que les influències derivades d'aquest aprenentatge quedin en un segon terme.

En referència a la finalitat higiènica corporal, podem afirmar que aquest és un objectiu molt vigent en la mesura que se n'han explotat les propietats, sobretot amb relació a la gravetat, per afavorir treballs que millorin les capacitats condicionals i la correcció postural. No hi ha dubte que aquest és un dels reptes de l'educació física que cal mantenir, però tampoc no hem de convertir aquesta realitat en l'eix central que ha tingut l'educació física durant molt temps. Com ja hem explicat, les atàviques però vigents concepcions corporals de caràcter dual afavoreixen una visió del cos mecànica i funcional que va en detriment de la globalitat del concepte *educació* i de la visió unitària de l'acció pedagògica en educació física. Evi-

15. Utilitzem l'expressió «aprendre l'aigua», en primer lloc per diferenciar-la de l'expressió «aprendre a nedar», més pròxima al concepte de *aprenentatge producte*, i, en segon lloc, per expressar que només amb la vivència i l'aprenentatge de les qualitats pròpies de l'aigua, això és, medi líquid i dinàmic, i diferenciant-les de les de l'estàtica del sòlid, medi terrestre, accedirem a la comprensió gestaltica d'un nou entorn i unes noves condicions d'existència.

dentment, doncs, des de l'activitat educativa a l'aigua cal mantenir l'educació i la salut del cos, però no s'ha de fer bandera d'una activitat que fragmenta i que alimenta el ja excessiu valor de la imatge corporal envers el conjunt de la persona.

La tercera finalitat que hem estudiat ha estat la finalitat de caràcter recreatiu de les activitats aquàtiques. D'acord amb el que podem observar en algunes piscines, podem afirmar que les activitats aquàtiques educatives estan lluny dels valors del plaer intrínsec de l'aigua. Un exemple clar el trobem en el patiment de molts nens o nenes, al qual, a més de les dificultats pròpies del procés d'aprenentatge de l'aigua, cal afegir una cultura d'aprenentatge que valora l'esforç en la mesura que, com hem vist, l'aigua és un medi advers que cal vèncer. Igualment, podem observar com les activitats d'ensenyament i aprenentatge no potencien el plaer en l'activitat sinó que el plaer es vehicula a través de la superació de les dificultats característiques de l'imaginari aquàtic. En tot cas, però, des del nostre punt de vista pensem que cal construir activitats que afavoreixin i potenciïn el gaudi en el medi aquàtic ja que aquesta via és un camí imprescindible en qualsevol procés educatiu.

En últim terme, hi ha el corrent competitiu, que sens dubte també condiciona gran part dels objectius de les activitats aquàtiques educatives. És a dir, *nedar* és en l'imaginari col·lectiu practicar els estils de crol, de braça, d'esquena i de papallona i desvalorar així qualsevol altra manera de resoldre el problema del desplaçament aquàtic. Així doncs, en l'aprenentatge de l'aigua és necessari demostrar que «els peus fan la batuda correctament», o que «els braços tenen la cadència adequada» segons l'eficiència de gest de cada estil. Per tant, a causa de la forta influència del mètode esportiu en l'educació física ja no n'hi ha prou amb sobreviure-hi ni amb disposar d'una tècnica pròpia de desplaçament aquàtic. Cal, doncs, saber fer els estils de natació de manera eficient i correcta, estils que com sabem són invents hidrodinàmics de desplaçament. La nostra postura pel que fa a l'aprenentatge de l'aigua és que els estils de natació no són res més que un contingut que ha de facilitar l'aprenentatge de l'aigua i no l'objectiu intrínsec de l'activitat.

En resum, considerem que és per tot això que les activitats aquàtiques de caràcter educatiu estan excessivament influenciades per uns objectius que no els pertanyen específicament i que obliden la finalitat expressa de l'educació. Amb això no volem dir que la finalitat educativa de l'aigua ha de construir la seva praxi de manera aïllada a les altres finalitats, sinó que pensem que aquesta praxi ha de prendre el que li és més propi en lloc de manllevar objectius i activitats d'altres finalitats que no li pertanyen ni li són significatius. En la mateixa línia, considerem que s'ha donat l'etiqueta de *educatiu* a activitats i objectius que no tenen l'origen en l'educació. Així doncs, pensem que educar és un acte en si mateix, que necessita dels seus paradigmes i dels seus propis objectius.

D'aquesta manera, podríem afirmar que nosaltres pensem que l'aigua és un espai educatiu que cal utilitzar, perquè l'aigua és un espai de vivències importants i que potencia totes les àrees de desenvolupament personal. D'aquesta manera, i com a exemple, podem veure com l'aigua pot esdevenir un espai de creació artística on se signifiquin les diferents vinculacions que amb aquest medi han tingut les persones i/o les cultures, tal com ens mostra l'escultura en pedra de la imatge de la figura 9:

FIGURA 9

BIBLIOGRAFIA

- AUBERGER, J. «Quand la nage devint natation...». *Latomus*, núm. 55 (1996), p. 48-62.
- BACHELARD, G. *El agua y los sueños*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 1978.
- BETANCOR, M. A.; VILANOU, C. «Sobre l'origen de les activitats físiques i esportives». *Temps d'Educació*, núm. 4 (2n semestre 1990), p. 11-27.
- *Historia de la educación física y el deporte a través de los textos*. Barcelona: PPU, 1995.
- BIEDERMANN, H. *Diccionario de los símbolos*. Barcelona: Paidós, 1993.
- CHEVALIER, J.; GHEERBRANT, A. *Diccionario de los símbolos*. Barcelona: Herder, 1993.
- DETIENNE, M. *Los maestros de verdad en la Grecia arcaica*. Madrid: Taurus, 1981.
- Diccionario enciclopédico de la Biblia*. Barcelona: Herder, 1993.
- ELIADE, M. *Tratado de historia de las religiones*. Madrid: Ediciones Cristiandad, 1981.
- KINGSLEY, Ch. *Los niños del agua*. Barcelona: Obelisco, 2002.
- LÉGRAND, A. *Nager: un rencontre avec l'imaginaire*. París: L'Harmattan, 1998.
- LÉVI-STRAUSS, C. *Mito y significado*. Madrid: Alianza, 1978.
- LOCKE, J. *Pensaments sobre l'educació*. Vic: Eumo, 1991.
- LÓPEZ, G.; NAVARRO, R.; PALOL, P. de. *Mosaicos romanos de Burgos*. Madrid: CSIC, 1998.
- MANDELL, R. D. *Historia cultural del deporte*. Barcelona: Edicions Bellaterra, 1986.
- MCCALL, H. *Mitos mesopotámicos*. Madrid: Akal, 1994.
- MEAD, M. *Educación y cultura en Nueva Guinea*. Barcelona: Paidós, 1990.
- MOLEIRO, M. [dir.]. *Gran atlas de arqueología*. Barcelona: Ebrisa, 1986.
- MORENO, J. A.; GUTIÉRREZ, M. *Bases metodológicas para el aprendizaje de las actividades acuáticas educativas*. Barcelona: Inde, 1998.
- PEDNEAULT, H. *Le symbolique de l'eau* [en línia]. <<http://vivrelo.free.fr/>>
- SANTACANA, Carles [ed.]. *La Mancomunitat de Catalunya i la política esportiva*. Barcelona: Generalitat de Catalunya: Consell Català de l'Esport, 2004.
- SELBY, A. *El agua, fuente de salud*. Barcelona: Parramón, 2001.
- SERRALLONGA, S. *Versions de poesia antiga: Mesopotàmia, Egipte, Israel, Grècia, Roma*. Barcelona: Edicions 62, 2002.
- TUERO DEL PRADO, C. «Las actividades acuáticas y sus historias: leyendas, mitos, crónicas y testimonios en torno al espacio acuático». A: GARCÍA BLANCO, S. [coord.]. *VIII Simposium de Historia de la Educación Física*. Salamanca: Universidad de Salamanca. Servicio de Educación Física y Deportes, 2001, p. 47-67.
- «La comprensión del espacio acuático a través de los símbolos». *NSW*, vol. xxv, núm. 1 (2003), p. 55-61.
- ULMANN, J. *De la gymnastique aux sports modernes: Histoire des doctrines de l'éducation physique*. París: J. Vrin, 1997.